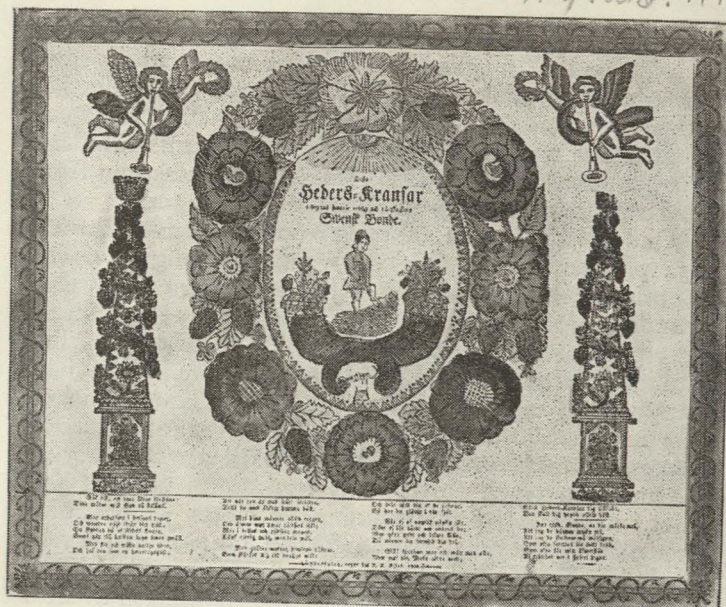

KISTEBREV OCH GRATULATIONSTAVLOR

UTSTÄLLNING I NORDISKA MUSEET
VINTERN 1942—1943

KISTEBREV

Kistebrev brukar man kalla de med bilder försedda ettbladstryck av roande eller uppbyggande innehåll, vilka förr i världen framställdes av boktryckare eller s. k. brevmålare. De kallas även på sina håll julbrev, julark eller julpapper, vilket visar att de använts som prydnad vid julen.

Benämningen »kistebrev» har uppkommit därav att man ofta fäste upp de tryckta och målade arken inuti kistlocket, dels till prydnad och dels — som någon forskare vill göra gällande — för att skydda kistans innehåll mot tjuvar. Detta gäller givetvis endast de äldre, med helgonbilder försedda arken. Kistebrevets historia i Sverige omspänner huvudsakligen 1700-talets senare och 1800-talets förra hälft. Impulsen till dess relativt hastiga

uppbloomstring i vårt land synes ha kommit utifrån, om också vissa tecken tyda på att vi haft en sporadiskt förekommande produktion av bildförsedda ettbladstryck tidigare, alltså under 1600-talet och 1700-talets förra hälft. Dessa tryck äro emellertid ofta anknutna till aktuella händelser och böra alltså snarare betraktas som flygblad eller som ett slags tillfälliga bildtidningar.

Under 1400- och 1500-talen äro målade bildtryck vanliga på kontinenten. Det var vanligtvis religiösa framställningar, helgonbilder o. dyl., men även blad med roande innehåll förekommo, t. ex. en bild av ett äktenskapsgräl med en rolig vers under. Dessa bildtryck voro vanligtvis framställda i träsnitt, den teknik som bäst var ägnad för denna folkliga konst. Kopparsticket, som under 1600-talet eljest i många fall trängde ut träsnittet, ser man mycket sällan på folkliga ettbladstryck.

Om dessa tryck fortsatt att framställas under 1600-talet i någon större utsträckning, är ovisst. De bevarade exemplen äro mycket få. Emellertid synes man i Tyskland och överhuvudtaget på kontinenten under 1700-talets förra hälft ha återupptagit framställningen av dem och snart ha vi dem även här i Sverige.

Den förste boktryckare i Sverige, som i någon större utsträckning tryckte kistebrev, var Carl Gustaf Berling, en mecklenburgare, som 1742 slog sig ned som akademiboktryckare i Lund. Han hade troligen fört med sig en del träsnittsstockar från Tyskland, vilka han använde med framgång till sina kistebrev. Redan Berling lät färglägga sina bilder. Detta skedde för hand med vattenfärg. De berlingska bilderna tjänade som förebilder för andra tryckerier, som insågo det lönande i denna binäring och så småningom fanns det en hel rad tryckerier i landet som framställde kistebrev. På utställningens karta visas i vilka städer dylika tryckerier funnos.

»Den gamle Lundström i Jönköping», som Viktor Rydberg förevigat i sin berömda dikt »Träsnittet i psalmboken», var identisk med boktryckaren Johan Pehr Lundström. Han gav ut massor av brev i upplagor på över 1.000 st. åt gången och hans framgång som boktryckare berodde nog till stor del på denna verksamhet. Hans broder Nils Erik Lundström var även han verksam som kistebrevstryckare och hans träsnitt äro i många fall av högre kvalitet. Mot slutet av sin verksamhet anställde J. P. Lundström en skicklig formskärare, A. P. Gylling, som skar några om teknisk skicklighet vittnande stockar.

När litografien på 1830-talet började bli allmänt känd, användes denna nya reproduktionsteknik även till framställning av kistebrev. Den mest kände producenten av litograferade kistebrev var tysken Gustaf Kühn i den lilla staden Neu-Ruppin ej långt från Berlin. Hans blad gingo ut i massupplagor och försågos med texter på olika språk, så att de kunde säljas i alla Europas länder. Översättningen var kanske inte alltid så lyckad. Se t. ex. kistebrevet »Muraren»!

Kühn hade en motsvarighet i Sverige — som han f. ö. ofta plagierade — nämligen P. A. Huldberg i Stockholm, som blivit rikt representerad på utställningen.

De moderna reproduktionsmetoderna gjorde slut på kistebrevet. Oljetrycket, som åt allmogen skapade imitationer av »riktiga tavlor» bär nog närmast skulden. Även tidskrifternas planschbilagor i träsnitt eller flerfärgstryck har hjälpt till.

BRUDEÖNSKAN OCH NAMNSDAGSBREV.

De folkliga gratulationerna och minnestavlorna utgöra i viss mån en motsvarighet till vår tids lyxtelegram. Hyllningstavlan brukade förr ofta inramas och genom generationer bevaras i hemmet. Folkkonst av denna art har främst varit förknippad med bröllop och begravning men särskilt under 1800-talets förra hälft flitigt utnyttjats även vid födelsedagar och namnsdagar, säkerligen under påverkan från prästgårdar och ståndspersoner, där man under tysk påverkan firat dessa dagar sedan 1600-talets början.

Dessa minnestavlor och namnsdagsbrev ha rönt tydlig påverkan av olika tryckta förebilder, främst kistebreven, vilket tydligt skönjes i såväl komposition som detaljer. Ett förmedlande led har otvivelaktigt bestått i tryckta tavlor med möjligheter till färgläggning och textning efter egen smak.

Namnsdags- och födelsedagsgratulationerna utgöra de största grupperna. De härstamma huvudsakligen från 1800-talets förra hälft. Några blad tillägnade made-moiseller och herrgårdsfröknar antyda från vilket håll denna sed inspirerats. Att prästgårdarna på landsbygden spelat en förmedlande roll märkes tydligt i flera fall. Överhuvudtaget skönjes ett påfallande kristligt inslag i de beledsagande texterna och hyllningsdikterna. Såväl av namnsdagstavlorna som bröllophyllningarna framgår att man i Uppland haft förkärlek för klippta bilder,

vilket förmodligen kan sättas i samband med finska mot-svarigheter. Några bilder från Västmanland visa dekorativt placerade figurer, vars tillvaro säkert inspirerats från kistebreven, något som även är fallet med de talrika valvbågar, obelisker och basunblåsande änglar, som rikligt förekomma här. Även blomsterkransar, ymnighets-horn och dekorativa ramar kunna spåras i tryckta förebilder. Bland dessa gratulationer märkes att det vid namnsdagar främst varit kvinnliga namn som Christina, Maria och Sophia, som uppmärksammas, medan man vid födelsedagar även ägnat sin hyllning åt manspersoner.

En omfattande grupp utgöres av minnestavlorna efter avlidna anförvanter, ett slags folkliga epitafier, som dels förvarats i kyrkorna och dels hängt i hemmen, där deras roll att bringa de döda i erinran senare övertagits av fotografierna. Sorgen har vanligen uttryckts i den svarta färgen och i symboler såsom kors och timglas. På åtskilliga tavlor finnes en framställning av en kista omgiven av bedjande änglar, med säkerhet en ombildning av kistebrevens bekanta scener från »Kristi grav». Stundom ha konstnärerna använt sina gängse motiv med festliga blomsterkransar även vid dessa sorgeminnen och särskilt då det gällt barn och yngre personer kunna tavlorna pråla i lika blossande färger som i brölloppshyllningarna.

Liksom lysningen i vissa bygder förenats med festliga ceremonier finnas även åtskilliga lysningshyllningar bevarade, somliga försedda med de folkliga symbolerna »käpp och krycka». Bröllopsgratulationer finnas här från 1700-talet, då de vanligen endast utfördes som dekorativ text i rödbruna nyanser. Bröllopsbrevens motivval synes mera traditionellt bundet än de yngre namnsdagsgratulationernas. Konstnärernas förmåga att inom en begränsad motivkrets framställa talrika varianter framgår av några grupper från Hälsingland, Uppland och Västergötland. Bland några västmanländska tavlor synas otvetydiga spår av en dalamålares hand. Stark konservatism röjes onekligen i de hälsingeplakat, som fyllts med text, arrangerad för att ge typografisk verkan.

Den drivna skicklighet med vilken större delen av denna folkliga konstart är utförd gör det troligt, att endast undantagsvis gemene man ägnat sig däråt. Somliga tavlor äro dessutom försedda med inskriptioner såsom »Efter anmodan skriwet av Jonas Pehrsson i Fisksjölandet», eller »Ritat av Målargesällen J. D. Henström».